

БЕЛЕЖКИ ЗА ЕДНА НАСКОРО НАМЕРЕНА СРЕДНОВЕКОВНА СОЛУНСКА АМПУЛА

Николай Марков

В последвалите редове представям средновековна ампула, намерена през лятото на 2004 г. в района на Балчик и съхранявана понастоящем в частна сбирка (Фиг. 1). Чрез тях си поставям за цел първичното откриване на този интересен заради представените върху него изображения предмет, който със сигурност ще бъде обект на последвали проучвания.

Както всички познати вече поклоннически оловни ампули, датирани към XII-XIII век¹ и новият екземпляр е изработен от две отлети от олово конкавни половини, припоени впоследствие една към друга. Така е оформено резервоарче, в което било съхранявано чудодейно миро, обект на култ по това време. Височината на ампулата, заедно с конично разширяващата се нагоре към устието шийка е 6,1 см, а максималната ѝ ширина е 4,9 см. Дебелината при най-издутото място на резервоарчето е 1,15 см. Двете полукръгли ушички, служили в миналото най-вероятно за привързване на ампулата с ремъче към врата на поклонника, сдобил се с нея, започват от горния край на резервоарчето и завършват малко под средата на шийката. Представените двустранни изображения, на които ще се спра по-долу, са обхванати от кръгли медальони, ограничени от ситни псевдоперли, от които навън, по скосените стенички на резервоарчето е оформен широк банд от къси релефни чертички, застъпващи се по четворки една спрямо друга. Плетка от чертички обхваща и двете страни на шийката на устието. От средата на ампулата нагоре е издаден незачистен след производството

и широк плосък пояс, оформящ мощен ръб. В долния край на резервоарчето този ръб е зачистен по външната линия на декоративния банд твърде неравномерно, вероятно с нож. Лиците при отворите на ушичките са също незачистени. Очевидна е голямата немарливост, с която ампулата е била изработена. Диаметърът на резервоарчето, до началото на незачистения ръб е 4,2 см. Конструкцията, размерите и декорацията на представяната тук ампула дават основание тя да бъде причислена към добре познатите вече от няколко десетки екземпляра поклоннически ампули, произвеждани в Солун през средновековието. Интересът към новия екземпляр обаче, е породен от обстоятелството, че представените върху него образи се срещат за пръв път върху подобен предмет. Детайлното им описание е затруднено от необичайно ниския им релеф, поради което очертанятия на образите на места се губят.

От едната страна е изобразен конник-войн, разпознаваем лесно като такъв по добре оформения шлем, детайлно представен върху глава му, обърната на срещно. Около нея се вижда и ясно очертан нимб. От раменете на война, назад се развява хламида, чиито контури се долавят съвсем слабо. Конят е в галоп надясно, а под задните му крака се гъне стъпкано змийско тяло. Върху задницата му се вижда подопашен ремък. Очертанятията и на трите персонажа от сцената са плоски, линеарни, без стремеж към постигане на обеми.

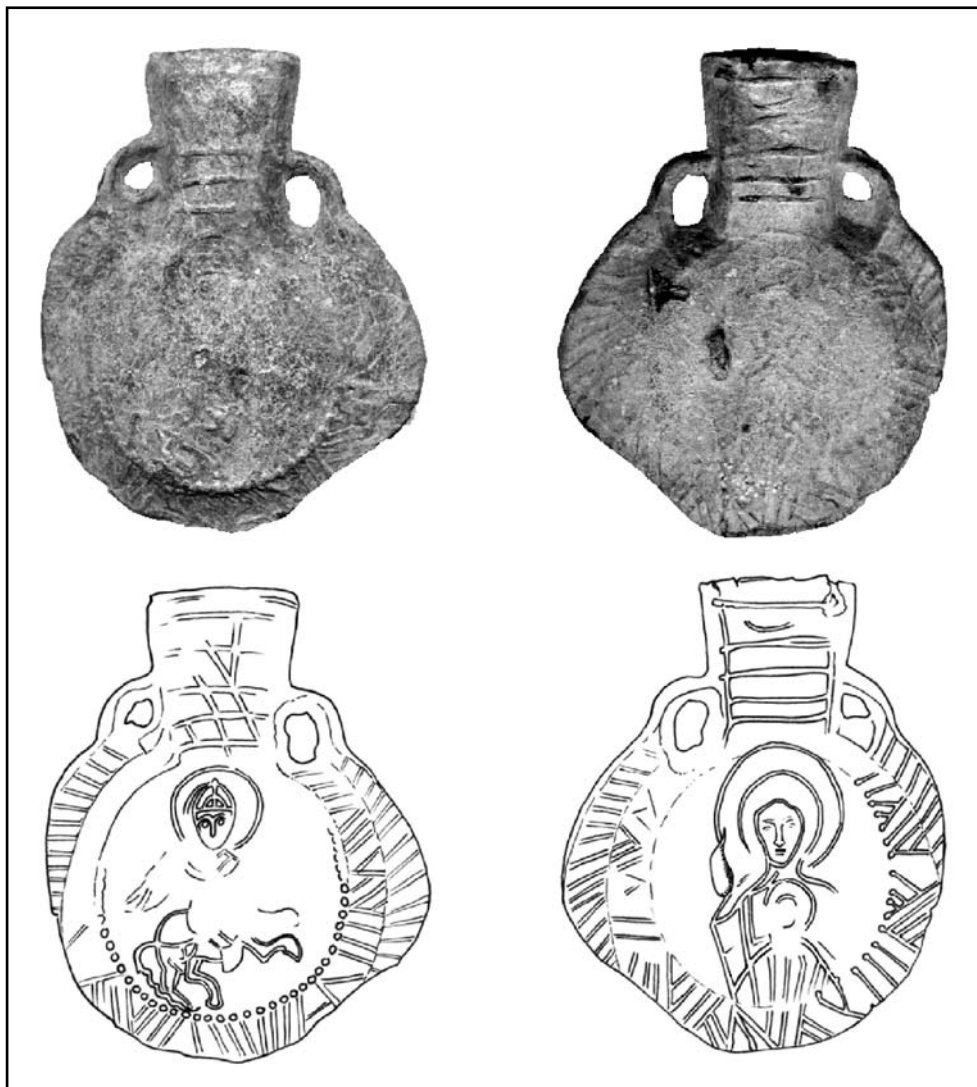
По подобен начин са оформени и образите на Богородица с Младенеца от

другата страна на ампулата. Те са представени съгласно утвърдения тип на Богородица Никопея, фронтално и допоясно.

Нито от едната, нито от другата страна на ампулата се забелязват дори и следи от някакви надписи.

Кой е конникът-войн от първата описана сцена? Светци-войни и драконобор-

ци били сравнително често представяни върху разнообразни предмети, произведения на византийското изкуство. Такива били св. Георги и св. Теодор и много по-рядко св. Димитър², за чиято иконография през XII и XIII било характерно представянето му като пеши войн, с копие или меч и щит, понякога с лък и стрели.

Фиг. 1 Оловна ампула с образите на св. Димитър и на Богородица с Младенеца от Балчик.

След X век, време към което се отнася и разглежданата тук ампула, на територията на Византия действал само един голям мартириум – този на Св. Димитър в Солун, единственият, “който продължавал да “разпространява” малки почитателни предмети, свързани с набожността, върху които ликът на прочутият мъченик стоял неизменно подобно на знак за произход”³. Това обстоятелство дава основание да допусна, че образът на конника-войн от ампулата представя именно свети Димитър. Самата ампула, както и всички други подобни, произведени в Солун екземпляри била всъщност “опаковката” на мирото, което според легендата изтичало непрестанно от раната, нанесена с копие на светеца⁴. Другият популярен между балканските народи “мироточец” по същото време (от XI век насетне) бил св. Николай от Бари⁵, Южна Италия. Той обаче със сигурност не би могъл да бъде изобразен като конник-войн.

От значение за работата ни е отговорът на въпроса за появата и развитието във византийското изкуство на св. Димитър като конник-войн. Текстът на Чудото със спасяването на архиеерея Киприян от славянски плен, създаден към края на VII век като че ли дава отговор на този въпрос. Според него: “... мъченикът му се явил [на Киприян, б.м.] в чуден сън... ето, човек, облечен в доспехи на стратег, възседнал на кон, с меч в ръка и млад, и твърде приветлив на вид, който му казал: “Ако искаш да се освободиш от плен и от оковите си, върви след мен”. Разкрил му и името си, и отечеството си, и достойнството си, именно, че се казва Димитрий, че отечеството му е Солун, че е войн и имал блестящ чин. Архиеереят бил веднага освободен от веригите си и колкото му крака държели, тръгнал след този, който му се явил.... Когато архиеереят стигнал до Солун, ето че водачът изчезнал. Той влязъл в града и попитал кой е този войн от града, като раз-

казвал как той го освободил от плен.... И тъй, когато тези, които слушали разбрали, че това е дело на чудотворството на мъченика и го завели в божествения храм на мъченика. А той, щом влязъл и **видял мъченика на иконата и забелязъл, че носи меч и язди на кон**, веднага познал същия човек, който му се явил.”⁶ Този разказ е изключително свидетелство за това, че образът на Св. Димитър като конник-войн бил създаден още в предиконоборческия период. Тази представа била утвърдена постепенно и от други, вероятно по-ранни разкази, в които св. Димитър се явява освен като войн-пешак или като консул, но и като конник, предводител на небесното войнство. Като такъв той е представен напр. през 595 г. (?), когато обръща в бяг обсадилите Солун авари и славяни⁷ и през 620 (?), когато начело на други светии, защитава града срещу славяните⁸. Литературната традиция очевидно помогнала този образ да преживее иконоборческия период, за да може представата за св. Димитър като конник-войн да се утвърди постепенно през следващите векове.

Какво оръжие е било изобразено в ръцете на св. Димитър от разглежданата ампула? Лошата ѝ запазеност не дава възможността да се доловят дори и някакви слаби очертания. Цитираният по-горе разказ за чудодейното избавление от плен на архиеерея Киприян представя св. Димитър въоръжен с меч. С меч светецът е представен и в огромната част от познатите ми негови изображения от средновековието. Поради това, смятам, че и в разглежданото изображение той е бил представен именно с меч.

Другият важен персонаж от разглежданата сцена е гърчещата се под задните копита на коня змия. По всяка вероятност тук тя е представена като алегоричен образ на победения от св. Димитър Сатана, на антихриста, на “древната змия”, образ който се среща във всички Страдания

(Pasiones) на светеца⁹. Разбира се, изграждането на сцената било повлияно от твърде популярните от предиконоборческия период изображения на свети конници, победители на Злото¹⁰. Едва по-късно, след XIV век, във връзка с добилите особена популярност чудеса на светеца за избавлението на населението на село Соск от злочинствата на Гавраил-Радомир¹¹ и спасяването на Солун от обсадата на цар Калоян¹², започнал постепенно да се създава иконографският тип на св. Димитър, промушващ с копие повален в краката на коня противник¹³. Фактът, че змията от нашата ампула е изобразена стъпкана от задните крака на коня, а не убивана от самия св. Димитър е твърде любопитен. Не ми е познато обаче нито едно друго подобно изображение, нито от византийски, нито от близкотоизточен произход, поради което засега не мога да се ангажирам с коментара му.

Къде е мястото на новата ампула между познатите вече подобни екземпляри, към кое време би следвало да бъде отнесена тя? Ще се постарая да отговоря накратко на тези въпроси.

Върху познатите вече ампули, произлезли от мартириона на Св. Димитър, датирани в голямата си част към XII-XIII в. светецът е представен най-често като мъченик (съгласно най-старата му иконография с консулска наметка, обичайно с кръст в дясната ръка и с положена на гърдите лява ръка в молитвен жест). По подобен начин е представен светецът върху външния похлупак на мощехраницелницата от XI век, съхранявана в съкровищницата на катедралата в Халберщад¹⁴, върху стеатитова иконка от същото време, съхранявана в Лувъра¹⁵, върху някои монетни константи-

нополски и солунски емисии от втората половина на XIII и първата половина на XIV век¹⁶. По всяка вероятност този образ на светеца, представен с кръст в знак на неговото мъченичество, се доутвърдил и във връзка с разказа, създаден след X век, според който св. Димитър се явил на един болен с консулска наметка (хламида);... той изцелявал болните поставяйки за благослов ръка на главите им, показвайки им кръстния знак¹⁷. Тук трябва да напомня, че в най-голяма степен култът към мирото на св. Димитър се основавала на вярата именно в неговата целебна мощ¹⁸.

Образите на св. Димитър като конник-войн започват да се представят все по-често върху разнообразни предмети едва от края на XIII век насетне. Между тях ще спомена само добре известната стеатитова иконка, съхранявана в сбирка-

Фиг. 2 Стеатитова иконка със св. Димитър като конник-войн, край на XIII–начало на XIV в. (по А. Bank)

та на Кремъл (Фиг. 2)¹⁹, както и няколко константинополски и солунски монетни емисии, пускани в обръщение от XIV до началото на XV век (Фиг. 3, 4)²⁰. Без изключение, при тях светецът е представен като конник-войн с меч в дясната ръка, която понякога е изтеглена назад – готова за удар, а друг път е прибрана към дясното му рамо (в този втори случай конят е изобразен в спокоен ход).

От друга страна линеарното изграждане на изображенията, станали основни характеристични белези на тези специфични поклоннически предмети, намира добър паралел в друг вид добре познати паметници – монетите, чиито образи, особено от XIV и първата половина на XV век, поразяват със своята схематичност.

Изглежда, че новата ампула, при която макар да е запазена конструкцията от познатите ни от предходните две столетия екземпляри, с най-голяма вероятност трябва да бъде отнесена към XIV – началото на XV век, но не по-късно от първите три десетилетия на XV век – смутните три десетилетия за Солун, през които градът претърпява силни политически трусове, сменяйки византийската власт с венецианска, за да попадне през 1430 г. окончателно под османска власт²¹.

Обобщеният разказ за унищожаването на мартириума на св. Димитър по това време и за ликвидирането на култа към мирото на светеца е следният. При изпращането на армията си срещу Солун султан Мурад II обявил, че предоставя цялото му богатство в ръцете на войниците. Затова, след превземането му, градът бил подложен на пълно разграбване. Тъй като най-ценните предмети били укрити в църквите, под олтарите, те били разрушавани и разграбвани. Най-голяма съблазън за победителите представлявал гробът на св. Димитър, от чието тяло изтичало чудотворното миро. Според думите на очевидеца на оплячкосването на града Анагноста, които прецитирам по Хамер, "...осквернителите, поискали да източат резервоара, в който то се събирало, защото смятали, че отдолу ще намерят несметни съкровища, а и понеже искали да сложат край на чудото. Няколко дни те го изчерпвали активно, но изворът не пресъхвал, накрая те самите отнесли със себе си от чудотворното масло, което се славело като балсам срещу многобройни болести..."²² Малко по-късно и самата църква била обърната в джамия под името Касимие. От това време насетне вече не се споменава за култа към мирото на св. Димитър, който вълнувал умовете на съвременниците си в продължение на шест века.

Фиг. 3 Св. Димитъркато конник-войн, според медна монета на император Андроник III (1328-1341) (по Bendall/Donald 1979)

Фиг. 4. Св. Димитъркато конник-войн, според медна монета на император Мануил II (1391-1423) (по Bendall/Donald 1979)

БЕЛЕЖКИ

1. Значителен брой от тях могат да се видят в работите на Bakirtzis, Ch. –Byzantine Ampullae from Thessaloniki. Blessing of Pilgrimage. Illinois Byzantines Studies. I. Urbana. 1990, pp. 140-149; Залеская, В. –Группа свинцовых ампул-эвлогий из Фессалоники. Советская археология. 3. Москва. 1980, с.263-269 (В тази работа са представени изображенията само от 3 ампули, но има данни и за други екземпляри); Gerasimova, V. –Überblick über Ampulen in Bulgarien. Miscellanea Bulgarica. Vol. II. Wien. 1997, p. 140-155; Кънев, Ив. –Шест новооткрити солунски ампули-кутрувии от XII-XIII век. Археологически вестн. 2. С., 2001, с. 31-44. Единични екземпляри са публикувани в най-различни други издания, предимно български и гръцки.
2. Виж няколко такива изображения у Гошев, Ив. –Един средновековен барелеф от Созопол. ГСУ-Богословски факултет. VI. С., 1929.
3. Грабар, А. –Няколко мощехранителници на свети Димитър и мартириума на светеца в Солун. Избрани съчинения. Т. I. С., 1982, с. 132.
4. Виж по-подробно у Грабар, А. Цит съч., с. 138-139; и още у Грабар, А. –Една нова мощехранителница на св. Димитър. Избрани съчинения. Т. I. С., 1982, с. 158.
За началото на култа към мирото на св. Димитър, някъде през X век, едва след арабското плячкосване на Солун от 904 г., виж по-подробно у Грабар, А. –Няколко..., 137 и сл.
5. За него виж по-подробно у Макушев, В. –Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории. III. Неапол, Бари, Анкона. СПб., 1871, с.11-14, където има публикувана и дарствена грамота на Стефан Душан от 1346 г. на църквата на този светец, от “от чийто гроб непрестанно изтича манна”.
6. Пълният текст на Чудото (14-то чудо) в превод на В. Тъпкова-Заимова в ГИБИ. III. С., 1960, с. 166-167.
7. ГИБИ. III, с. 126-127.
8. Пак там, с. 140-141.
9. Виж по-подробно у Гошев, Ив. –Цит. съч., с. 59-60 и другаде.
10. Сравни напр. с многобройни изображения на конници-драконоборци по императорските щитове, представени върху изобилните монетни емисии от IV до VII век.
11. Разказа за това чудо виж в ГИБИ. X. С. 1980, с. 127-128.
12. Пак там, с. 128-132.
13. По-подробно у Гошев, Ив. –Цит. съч., 56-58 и другаде.
14. Грабар, А. –Няколко..., 134 и табл. 35; виж и в The Glory of Byzantium. New York. 1997, № 108, p. 161-162.
15. The Glory ..., № 103, p. 156-157.
16. Виж у Bendall, S. / Donald, P. J. –The Byllon Trachea of Michael VIII Palaeologos 1258–1282. London. 1974, напр. на с. 29–32 (Т. 10 и Т. 12); Bendall, S. / Donald, P. J. –The Later Palaeologian Coinage 1282-1453. London. 1979, напр. на с. 204-205, 228-229 и др.
17. Grabar, A. –Martyrium. II. Paris. 1946, p. 90, note 2.
18. Грабар, А. –Няколко..., 139-140
19. Byzantium. Faith and Power (1261–1557). New York. 2004, p. 214, fig. 7.7.; Bank, A.–Byzantine Art in Collections of Soviet Museums. Leningrad.1977, № 145–146, където тя е датирана към XI век.
20. Bendall, S. / Donald, P. J. –The Later..., напр. на с. 242-243 (солунска емисия), 162-169 (константинополски емисии).
21. Vacalopoulos, A. –A History of Thessaloniki. Thessaloniki. 1972, p.60-73.
22. Hammer, J. – Histoire de l'Empire Ottoman. Т. I. Paris. 1840, p.190. Разказът на Анагноста продължава с един митичен разказ, според който турците намерили и нарязали на многобройни части тялото на св. Димитър и ги разпръснали. По-късно благочестиви християни събрали тези скъпоценни реликви, обединили ги и така било подновено чудото с мирото.

NOTES ON A NEWLY FOUND MEDIEVAL AMPULLA FROM THESSALONIKE

(Summary)

Nikolay Markov

The medieval pilgrim's ampulla was found in the summer of 2004 in the region of Balchik and is now kept in a private collection.

The figures depicted on the ampulla are identified as those of the military St. Demetrios on horse and of the Virgin and Child. It is worth noting that these images are unknown from the dozen of the published ampullae, produced and distributed from the Saint's martyrion in Solun (Thessalonike) and containing the mirrh which according to the myth, flowed out from the Saint's holy relics. The analysis of the representations compared to the images on other medieval objects permits the discussed ampulla to be attributed to the 14th – early 15th century, but not later than 1430, when St. Demetrios's martyrion in Solun was destroyed by the Turkish invaders.